

ÇOKMERZİMEN'DE (DÖRTYOL) ERMENİ OLAYLARI*

*Fatih ÖZÇELİK***

ÖZET

Milli Mücadele döneminde Güney cephesi Ermenilerle mücadelenin en yoğun yaşandığı cephelerden birisi olma özelliğine sahiptir. Bölgede bulunan Toros tünellerinin stratejik önemi bölgede başlayan işgalleri de hızlandırmıştır. Nihayette Mondros ateşkes antlaşması sonrasında ilk işgallerinde bu bölgeden başlamış olduğunu görüyoruz. Yine işgallere karşı ilk direnişte Dört Yol'da gerçekleşmiştir. 19 Aralık 1918'de Milli mücadelenin ilk kurşununun atıldığı Dört Yol'un mücadelede ki önemi açıktır.

Dört Yol, Ermenilerin bulunduğu Çokmerzimen (Eşeği bol olan yer) köyünün bir mahallesi olarak kurulmuştur. Dört Yol'un İskenderun körfezinden Anadolu'ya açılan kapı gibi oluşu nedeniyle önemi oldukça fazladır. Çalışmamızda Çokmerzimen'de (Dört Yol) yaşayan Ermenilerin giriştikleri eylemler sonrasında yaşanan çatışma hali ve Osmanlı Devleti'nin bu eylemlere karşı aldığı tedbirler anlatılmaya çalışılacaktır. Konu üzerinde yapılmış çalışmalar olmakla birlikte Çokmerzimen Ermenilerini doğrudan anlatan bir çalışmanın olmayışı bu noktada ki eksikliği ortadan kaldırma adına da önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu boşluğu doldurmak amacıyla kaleme aldığımız çalışmamızın temel kaynağını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde ettiğimiz konu ile ilgili belgeler oluşturmaktadır.

Ermeni ve Türk toplumu, yüzyıllar boyu birlikte yaşamın en güzel örneklerini vermişlerdir. 1878 Berlin Konferansı sonrasında sıkıntıların başladığı ve giderek artan huzursuzluklar sonrasında incelediğimiz bölgede yaşayan Türk ve Ermenilerin de karşı karşıya geldiği görülmektedir.

Birinci Dünya savaşı sırasında yaşananların Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında arttığı açıkça görülmektedir. Mondros ateşkes antlaşmasının imzalanması ardından başlayan işgallerde Ermenilerin bazı bölgelerde daha çok aktif oldukları görülmektedir. Yurdun hemen hemen her yanında başlayan direniş sırasında yaşananlar bu ifademizi destekler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Çokmerzimen, Dört Yol, Ermeni, Anadolu, İskenderun

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Okt. Düzce Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, El-mek: fatihozcelik@duzce.edu.tr

THE ARMENIAN EVENTS IN ÇOKMERZIMEN (DÖRTYOL)

ABSTRACT

South front is one of the fronts where the most intensive fight with armenians occurred during the National Struggle . The strategic importance of Toros subways accelerated the occupations which started in the area. Ultimately, we see that the first occupations started in this area after the Armistice of Montrose. And again, the first resistance against the occupations occurred in Dörttyol. Dörttyol where the first bullet of the National Struggle was fired in December 19, 1918 is obviously important for the struggle.

Dörttyol was established as a district of Çokmermizen Village (meaning; the place having plenty of donkeys) where Armenians lived. Dörttyol is very important because of being a gate which opens to the Gulf of İskenderun from Anatolia. Actions perpetrated by the Armenians living in Çokmermizen (Dörttyol) and the conflicts which were experienced after these actions, also the precautions which were taken against these actions will be explained in our study. There are studies about the subject; however there is not a study which explains the Armenians living in Çokmermizen directly, so our study will make a significant contribution to eliminate this lacking.

During the centuries the two communities have displayed the most beautiful examples of coexistence; however it has been observed that after the Berlin Conference the problems began between the two communities and after the increasing actions, both of the communities have confronted with each other.

It is obvious that the events which took place during the World War 1 have been being reckless because of the Armistice of Montrose. It's a fact that Armenians came forth in some places in the occupations which started after signing the Armistice of Montrose. The events which were experienced during the resistance started all over the country support our statement.

Key Words: Çokmerzimen, Dörttyol, Armenian, Anatolia, İskenderun

GİRİŞ

Çokmerzimen bugün Hatay ili Dörttyol ilçesinin merkezine tekabül etmektedir. 1530- 1890 yılları arasında Payas'a bağlı, Çokmerzimen olarak bilinen bir köy yerleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dörttyol 1900 yılında köy olmuş, 1902-1906 yılları arasında Payas'a bağlı kalmıştır. 1906 yılında bucak olarak 1909 yılına kadar Erzin kazasına bağlanmıştır. 1909 yılında Dörttyol merkezi Dörttyol adı ile Adana vilayeti, Cebel-i Bereket sancağına bağlı bir kaza merkezi olmuştur.¹ Bu nedenle Çokmerzimen konusu işlenirken vilayet merkezi olan Adana ile yapılan yazışmalara dikkat etmek zorundayız.

¹ Kadir Aslan, Milli Mücadele İlk Kurşun ve Dörttyol, Dörttyol Belediyesi Yayınları, Dörttyol 2008, s.18-19.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Dört Yol, Ermenilerin çoğunlukla bulunduğu Çokmerzimen köyünün bir mahallesi olarak kurulmuştur. Bu mahalle Çokmerzimen, Özerli ve Ocaklı köylerinin ortasında kurulmuştur. Bölgede yaşayan Türkler çiftçilikle, Ermeniler ise semercilik, demircilik, kalaycılık, köşger ve terzilik gibi sanat, ticaret ve yapı ustalığı işlerle uğraşmaktadırlar. Eşeklerle dağdan odun getirerek satarlardı. Muhtemeldir ki Çokmerzimen için eşeği bol olan yer denilmesi bundan olmalıdır.² Fakat Dört Yol Ermenice Çork' Marzman (Dört Menzil) adının tercümesidir.

1910 yılında Dört Yol kazasının adı Ümraniye olarak değiştirilmiştir. Fakat bu isim değişikliğinin kısa zaman sonra yeniden düzenlendiği ve Dört Yol olarak yeniden belirlendiğini görmekteyiz. 29 Mart 1912 yılına ait bir vesika bu geri adım atışın nedenlerini ortaya koymaktadır. Hama sancağında Ümraniye adında bir yerleşimin olması dolayısıyla karışıklıkların yaşandığı görülmüştür. Çünkü başta posta işleri olmak üzere pek çok sıkıntının ortaya çıktığı rapor edilmiştir. Bu karışıklıkların önüne geçebilmek içinde Cebel-i Bereket sancağında bulunan Ümraniye kazasının tekrar eski adı olan Dört Yol olarak değiştirilmesi, Adana vilayeti, Divan-ı hümayun ve nüfus idaresinin bu konuda bilgilendirilmesine dair tezkire yazılmıştır.³

1890 yılından itibaren Osmanlı coğrafyasında belirginleşen Ermeni isyanlarının bu bölgede daha farklı amaçlar taşıdığı ortadadır. 1909 Adana olaylarında Dört Yol bölgesinde yaşayan Ermenilerin aktif olarak eylemlere karıştıkları ve amaçlarının bölgede himaye edildikleri devletlerin desteği ile Kilikya Ermeni devleti kurmak olduğu sonraki süreçte açıkça belirginleşecektir.

Dört Yol'da Olayların Başlaması

1895 yıllarında hareketlenmeye başlayan bölgede, 1909 Adana olayları ile belirginleşen eylemlerin tehcir yasası ile sevk edilen Ermenilerin bölgeye yakın yerlerde iskan edilmesi durumu hassaslaştırmıştır. İçten içe büyüyen süreç Mondros Ateşkes antlaşması sonrasında ortaya çıkan tablo ile daha da büyük bir soruna dönüştüğü görülmektedir.

Dört Yol'da yaşayan Türkler, Ermenilerle yaşadıkları kötü olayların sonunun gelmeyeceğinin farkındaydılar. Çünkü, artan tacizler ve işgalci devletlerin kendilerine verdikleri destekler bu şekilde düşünmenin sebeplerindedir. Ayrıca, Osmaniye'de Türklerden alınan silahların Ermenilere dağıtılması Osmaniye'den önce Dört Yol'u ilgilendiriyordu. Çünkü, bölgedeki Ermenilerin en yoğun olduğu yer Dört Yol'du ve 19 Aralık'taki yaşanan küçük çatışmanın öcünü almak için Ermeniler sabırsızlanıyorlardı. Bunun farkında olan Dört Yol Türkleri yaklaşan tehlikeye karşı siyaset belirlemek üzere toplanma kararı aldılar. 29 Aralık'ı 30 Aralık 1918'e bağlayan gece, Dört Yol'un eski kaymakamı Ocaklı'da gizli bir toplantı organize etti. Başkanlığını kaymakamın yaptığı toplantıya Dört Yol'un seçkin aileleri de katılmıştı. Gece boyunca süren tartışmalardan sonra, Dört Yol'daki Türk gençlerinden oluşturulacak bir askeri birliğin kurulmasına karar verildi. Oluşturulacak bu birlik öncelikle silahlandırılacak daha sonra da Ermenilerin olası saldırılarına karşı onlarla mücadele edecekti. Kaymakam gençlere verilecek silahların Osmanlı yönetiminden temin edilmesini düşünüyordu. Mütareke sonrasında kurtarılan birkaç silah bazı mahalli idareciler tarafından saklanmıştı. Dört Yol'da yaşayan Türkler, yaptıkları toplantı sonrasında ellerinde kalan ve çok azı işe yarar görünen ve takviye edilemeyen silahlarla mücadeleyi göze almışlardı.⁴

1 Ocak 1919'da Adana'dan Dört Yol'a izinli giden Ermeni Lejyonunun dört askeri Özerli'de Türklerin baskınına uğradılar ve yaralandılar. Bu olay Ermeni ve Türkleri korkunç

² Kadir Aslan, a.g.e., s.18. Emekli öğretmen Musa Kazım Arıkan'dan 4.3.1998 yılında 100 yaşında iken yapılan söyleşiden.

³ BOA, DH, İD, Dn.149-1/12, 15 Mart 1328 (29 Mart 1912).

⁴ Kadir Aslan, a.g.e., s. 44. Yerel bir tarihçi olan Kadir Aslan, eserinde olaylara şahitlik etmiş şahıslarla bire bir görüşmeler yaparak kayıt altına almıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

gelişmelerle karşı karşıya bıraktı. Diğer Lejyoner Ermeniler arkadaşlarının öcünü almak için on üç Ermeni askeri silahlarını kuşanarak Karakese'ye giderek saldırmışlardır.⁵

Aynı gün Özerli'ye tavuk almak bahanesiyle gelen Ermeni-Fransız askerleri burada yaşayan Hacı Ali Efendi'nin evine girerek tavuklarını gaspetmek istemişler, hayvanlarını vermek istemeyen Ali Efendi'nin oğlu Mehmet'in yaralandığı kavgada bir Fransız askeri de boynundan yaralanmıştır. Durumu şikâyet etmek üzere Dört Yol'daki şikâyet kumandanına giden Fransız askerinin ardından Özerli'den Şeyhmuazzade Mehmet ve yanındaki dört Türk de şikâyet makamına başvurmuşlardır. Ancak söz konusu kişiler Fransız kışlası önünde geldikleri sırada, buradaki askerler tarafından yakalanıp Ermeni tercümanların vasıtasıyla ifadeleri alındıktan sonra kumandana sevk edilmişlerdir. Bu arada dövülen ve tahkir edilen Türkler, kumandan tarafından yapılan tahkikat sonunda kumandanın dairesinin az ötesindeki merdivenlerden binanın üst katma çıkarılırlarken askerler tarafından kurşunlanmış ve süngülenmişlerdir. Şikâyete giden gruptaki Türklerin haince katledildiği olayda sadece üç kişi yaralı olarak kaçabilmiş ancak bunlardan Hacı Ali Efendi'nin yeğeni olan Yusuf, onu arkasından kovalayan ve önüne çıkan askerler tarafından kurşunlanarak öldürülmüştür. Şişik Oğlu Ahmet ise süngülenmesine rağmen kaçmaya çalışırken kışla bahçesinde yakalanıp tutuklanmıştır. Yalnızca Köroğlu Osman Oğlu Mehmet'in yaralanmadan kurtulabildiği bu kötü hadisenin duyulmasıyla büyük bir üzüntü ve korku içine giren Müslüman ahalî dağlara kaçmaya başlamıştır. Fransız askerlerinin, tutukluların kaçmaya teşebbüs etmeleri üzerine silah kullandıkları iddiasına karşılık, kendi arzularıyla şikâyet makamlarına giden Türklerin anlamsız yere firar etme teşebbüsünde buldukları yalanına insanların inanmadığı ortadadır.⁶

Ermeniler, bu olayın devamında büyük bir tedhiş faaliyetine girişmişlerdir. Özerli halkını katletmek ve köyü de yağma etmek üzere silahlanan Ermeniler, bütün 1 Ocak günü Karakese ve Özerli köylerini ateş altında bırakmışlardır. Özerli ve Karakese'den kaçabilen Türklerin evlerine girerek mallarını gasp edip evlerini de ateşe veren Ermeniler dağlara kaçamayan halkın saklandıkları yerlere de girmeye çalışmışlardır. Nitekim Karakese'de Hacı Yahya Oğlunun evinin altındaki ahıra saklanan mahalle kadınları Ermenilerin baskımına uğramışlardır. Buraya gelen Ermeniler ahırın kapısını kırarak içeri girmişlerdir. Ahırdaki insanları dışarıya çıkardıktan sonra topluluğun içinde saklanan Türk erkeklerini ayıran askerler, Topal Hasan Oğlu Ali ve Esmâ oğlu Mehmet'i kadınların gözleri önünde kurşuna dizmişlerdir. "Saklanan başka erkek varsa çıkarın öldüreceğiz, bundan başka daha iki partimiz var" diyerek zafer naraları atmışlardır.⁷

Karakese'de işledikleri bu cinayetlerle içlerindeki intikam ateşlerini söndüremeyen Ermeniler, Türkleri öldürürken yaş ya da cinsiyet ayrımı da yapmamışlardır. Dağa firar etmeye çalışan altı yaşındaki Gülemez Oğlu Hasan'ı yaralamışlardır. Üç asker, evine de saldırarak Hasan'ın altmış beş yaşındaki karısı Havva'yı silahla yaralayarak onun ölümüne neden olmuşlardır. Bundan sonra Müslim ve gayr-i Müslim ahaliden birkaç kişinin birlikte oturdukları yere doğru ilerleyerek "İçinizde Ermeniler varsa ayrılınsınlar" deyip Ermenilerin topluluktan ayrılmalardan sonra oradaki Müslümanların hepsini öldürmüşlerdir. Bu saldırıdan sadece bir kişi firar ederek kurtulabilmiştir.⁸

Olayların hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Ermeniler Dört Yol idare azasından Mehmet Efendi'nin evinin önüne gelerek tutuklamaya çalışmışlardır. Kaçmaya çalışan Mehmet Efendi'nin arkasından silah kullansalar da onu yakalayamayan Ermeniler, Mehmet Efendi'nin evindeki yatakları ve mefruşatı tamamen yağma etmişlerdir. İmam Abdullah Efendi'nin de evine

⁵ Paul du Veou, La Passion de la Cilicie 1919-1922, Paris 1937, s.24; BOA, DHEUM., 3. şb., no.27/44.

⁶ BOA, DH. EUM., 3.şb.,No.27/44.

⁷ BOA, HR. SYS., No. 2555-3/113; BOA, DH. EUM., 3.şb.,No.27/44

⁸ Kadir Aslan, a.g.e., s.45.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

tecavüz ederek alacaklarını aldıktan sonra İmam'ın bütün kitaplarını yakan Ermeniler bundan sonra da birkaç Türk'ün eviyle dükkanlarına girerek eşyaları yağma etmişler, erzak ve zahireleri yakmışlardır.⁹

Özerli ve Karakese'de yaşanan hadiseler Dörtyol Takım Kumandanı Hasan ve Dörtyol Kaymakamı Mithat Bey tarafından sancak merkezi olan Osmaniye'ye, vilâyet merkezi Adana'ya, Dahiliye Nezareti'ne, oradan da Sadaret'e bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti ise olayların Hariciye Nezareti'ne bildirilmesinin uygun olacağı kararını vermiştir.¹⁰ Hariciye Nezareti'ne intikal ettirmede kasıt muhtemeldir ki İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız konsolosluklarının olaylardan haber edilerek önlem alınmasını sağlamaya çalışmak olabilir.

Osmaniye Mutasarrıfı Hüsnü Bey ise Adana Valiliği'ne, Ermeniler ve Türkler arasındaki düşmanlığın sona erdirilmesinin çok zor olduğunu, Dörtyol'daki Fransız askerlerinin buradan gitmedikleri sürece Dörtyol'daki zulüm ve işkencenin sona ermeyeceğini, hadiselerin önlenmesi için Dörtyol'a daha medeni ve burada huzuru sağlayacak Fransız askerlerinin gelmesi gerektiğini bildirmiştir.¹¹

Çokmerzimen Ermenileri ve Faaliyetleri

Hamidiye ve Payas kazalarında Ermeni şekavet ehlinin çok olması nedeni ile Çokmerzimen karyesine bir telgrafhane açılmasına 1895 yılında karar verilmiştir.¹² Devletin böyle bir tedbir almasını gerektirecek sebepler o yıllarda zuhur etmeye başlamıştır. Çünkü devamında, Payas Kazası'nın Çokmerzimen Köyü'nde meskûn Ermenilerin civar köylere saldırarak Müslümanları katledip asayiş bozmalarının önüne geçmek için iki bölük asker sevki için karar alınmıştır.¹³

Hadiselerin her iki tarafça farklı değerlendirdiği görülmektedir. Karşılıklı tecavüzlerin olması olasıdır. Çünkü aslı olup olmadığı belli olmamakla birlikte bölgede yaşayan Ermenilere yapılan tecavüzlerin engellenmesini isteyen katogikos vekili Kozan'dan çektiği telgraf üzerine tahkikat yapılmıştır. Diğer taraftan Çokmerzimen'deki hadiseler ve alınan tedbirlerle ilgili olarak Adana Valiliği ile merkez arasında sürekli yazışmalar yapılmaktadır.¹⁴ Payas'ın Çokmerzimen Köyü'nde Ermeniler dışında burada ikamet eden Yunan tebaasıyla Amerikalı üç kadının güvenliklerinin sağlanması için de merkezden yazışma yapılmıştır. Bu yerleşimlerin sebebi mutlaka 1909 yılına gelindiğinde daha net anlaşılacaktır.¹⁵

Bölgede, 1895'de silahlı eylemlerinde başladığını görmekteyiz. Zeytun Ermeni eşkıyasından üç bin silahlı şahsın Çokmerzimen Köyü'nü istihkâmla çevirerek giriştikleri eşkıyalık bertaraf edilip asayiş sağlanmıştır.¹⁶ Bu gelişmeler sonrasında silahları toplatılan Çokmerzimen Ermenilerine civar köylerdeki Müslümanların saldıracakları şeklindeki iddialar ortaya çıkmıştır. Devlet bu iddiaların araştırılmasını ve rapor edilmesini istemiştir.¹⁷ Yapılan tahkikat neticesinde, Çokmerzimen Köyü Ermenilerinin civar köylere saldırarak sekiz Müslümanı katlettikleri tesbit edilmiştir. Payas hadisesi sonrasında bazı tedbirler alınması mecburiyet olmuştur. Ermenilerin toplanarak fesat hareketlerine girişecekleri Suriye bölgesine asker sevki gerçekleştirilmiş ve bölge

⁹ BOA, DH. EUM., 3.şb., No. 27/44.

¹⁰ BOA, DH. EUM., 3.şb., No. 27/44.

¹¹ Semra Kır, Mücadele Döneminde Dörtyol ve Çevresi (1918-1922), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004,s.64-67.

¹² BOA, DH. MKT. Gömlek No:9 Dosya No:433, 4/R /1313 (24 Eylül 1895).

¹³ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:3 Dosya No:616, 20/R /1313 (10 Ekim 1895).

¹⁴ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:9 Dosya No:616, 23/Ca/1313 (11 Kasım 1895).

¹⁵ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:17 Dosya No: 616, 27/Ca/1313 (15 Kasım 1895).

¹⁶ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:32 Dosya No:616, 11/C /1313 (29 Kasım 1895).

¹⁷ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:30 Dosya No:616,10/C /1313 (28 Kasım 1895).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

halkına gerekli nasihat ve telkinler yapılmıştır.¹⁸ Sonuçta, Adana dâhilindeki Çokmerzimen'de toplanmış olan Ermenilerin yapılan nasihat üzerine dağıldıkları rapor edilmiştir.¹⁹

Bölgede yaşayan Ermenilerin aldıkları destekle devamlı şikayetçi oldukları görülmektedir. Payas'ın Çokmerzimen Köyü Ermenilerinin Müslümanlar aleyhindeki şikâyetleri dolayısıyla gerekli tahkikat yapılmak üzere Zeytun'da bulunan Edhem Paşa ile birlikte bazı askeri memurların bölgeye gönderilmeleri sağlanmıştır.²⁰

Ermeni papazları tarafından Çokmerzimen, Ocaklı ve Azizli Köyleri'nde emniyet ve asayişin olmadığı yolunda devamlı telgraflar çekilmektedir.²¹ Bu tutumlarının arkasında özellikle İngilizlerin olduğu aşikârdır. Yardım bahanesiyle Payas sahillerindeki Çokmerzimenli, Ocaklı ve Çaylı adındaki Ermeni köylerine bir İngiliz harp gemisiyle gidecek olan Mersin'deki İngiltere konsolosunun engellenmesi için yapılan yazışma buna bir örnek teşkil etmektedir.²² İngiltere'nin Mersin konsolosu ve maiyyetinin Ermenilerin sakin olduğu Çokmerzimen, Ocaklı ve Çaylı Köyleri'ne yardım dağıtmak amacıyla yapacakları ziyaret dolayısıyla gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²³

1897 yılında bölgede hareketlenmeler görülmektedir. Ermenilerin Çokmerzimen'e toplanarak bir hadise çıkarmalarına meydan verilmemesi için yazışmalar yapılmıştır.²⁴ Ermenilerin Çokmerzimen'e toplanarak bir hadise çıkarmaları ihtimal dâhilinde olduğundan Payas ve Çokmerzimen taraflarında gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁵

Bir başka belgede, Ermenileri teşkilatlandırmak ve isyana teşvik etmek maksadıyla bazı yöreleri dolaşarak Çokmerzimen'e geldiği tespit edilen Ermeni fesatçının takip edilmesi istenmiştir. Hınçak Cemiyeti tarafından Kilikya'ya memur olarak gönderilen ve çalgıcı sıfatıyla Çokmerzimen'e gelen bir Ermeni hakkında gerekli tahkikatın yapılması, Maraşlı Haçer ile sabıkalı Kırkor'a verilmek üzere David adlı şahıs aracılığı ile gönderdiği Ermenice mektubu adı geçen şahısla birlikte yakalanan Çokmerzimenli Berber Serkis'in evinde de arama yapılarak sorguya çekilmesi istenmiştir. Bölgedeki Ermenilerin reislerinden ve bu tahkikat sonrası Ermenileri kışkırtarak isyan için örgütleyen Çokmerzimenli Bogos fesat içerikli talimatla beraber yakalanmıştır.²⁶

Cebel-i Bereket Sancağı'nın Payas Kazası'na bağlı Çokmerzimen Köyü ile civarında ikamet eden Ermeniler tarafından ortaya atılan şikâyetin tahkiki ve emniyetin devamı için alınması gerekli tedbirlerle ilgili olarak bölgeye Adana Valisi Muavini Hacı Reşid Paşa gönderilmiştir.²⁷ Neticede, Adana'da Çokmerzimen ve havalisinde asayişe muhil bir hal kalmadığı tahkik heyeti raporu ile tespit edilerek merkeze gönderilmiştir.²⁸

1909 Adana olaylarından önce bölgede gizli den gizliye çalışmaların başladığını görüyoruz. Ermenilerin bölgedeki gizli faaliyetleri asırlardır devam eden kardeşliğe değer veren bazı Ermeniler tarafından benimsenmemiş olduğu da belgelerden anlaşılmaktadır. Ocaklı karyesinden

¹⁸ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:24 Dosya No:616, 4/C /1313 (22 Kasım 1895).

¹⁹ BOA, Y.A...HUS. Gömlek No:16 Dosya No:340, 01/C /1313 (19 Kasım 1895).

²⁰ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:47 Dosya No:616, 04/L /1313 (19 Mart 1896).

²¹ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:16 Dosya No:617, 21/Ş /1314 (25 Ocak 1897).

²² BOA, Y.PRK.DH.. Gömlek No:49 Dosya No:9, 13/L /1314 (17 Mart 1897).

²³ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:17 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897).

²⁴ BOA, İ.HUS. Gömlek No:1314/L-50 Dosya No:52, 19/L /1314 (23 Mart 1897).

²⁵ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:18 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897).

²⁶ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:19 Dosya No:617, 23/L /1314 (27 Mart 1897).

²⁷ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:28, Dosya No:617, 21/Ca/1315 (18 Ekim 1897).

²⁸ BOA, Y.A...HUS. Gömlek No:66 Dosya No:371, 16/Za/1314 (18 Mayıs 1897).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Agop vilayet merkezi olan Adana'ya göndermiş olduğu ihbar varakasında, Çokmerzimen ve Ocaklı karyelerine gizlice gelen ve kayıtları yapılmayan Ermenileri ihbar etmektedir.²⁹

Mersinli Ali Reis'in kayığı ile Çokmerzimen Kilisesi'ne silah getirildiği yolundaki ihbara binaen kilisenin aranarak silahların ele geçirilmesi, olaya adı karışanların ifadesinin alınarak gerekli muamelenin yapılması ve konu ile ilgili olarak da Babıali'ye bilgi verilmesi hususlarının Adana Valiliği'nden istenmiştir.³⁰

Yaşanan olaylar karşısında devletin her türlü tedbir yoluna gittiği belgelerden anlaşılmaktadır. İskenderun civarındaki Akbes köyü halkına can, mal, ırz teminatı verilerek bu konuda gerekli tedbirlerin alınması ve herhangi bir ayırım yapılmadan haklarının gözetilmesi, kuşatma altında olduğu haber alınan Sis katogikosunun kurtarılması, Payas ve Çokmerzimen'de asayişin sağlanarak halkın can, mal ve ırzlarının muhafazası ve bu konuda ihmali görülenlerin cezalandırılacağına ilgililere bildirilmesi hususlarının da Adana Valiliği'ne emredildiği³¹ görülmektedir.

Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'ndan gelen telgraflara dayanarak sancağın karşı karşıya olduğu tehlike ve Ermeni tehdidine karşı acil yardım talebinde bulunan Adana Valiliği'ne, daha önce Adana'ya gönderileceği ifade edilen aiki tabura ilâveten Konya'dan dört redif taburu daha gönderileceği bildirilmiştir. Adana Valisi bulunan Cevad'ın göndermiş olduğu telgraflar ise bölgede ki gerçeği ortaya koymaktadır. Vali Bey, "mahbusların boşaldığını, Payas'da bulunanların zâbitayı tehdit ettiklerini ve cephânelerinin bitmiş olduğunu ifade etmektedir. Başa çıkmazlarsa onların tahliyesi müdüre ve kâfi cephâne yetiştirilmesi İskenderun Kumandanlığı'na yazılmıştır. Ermenilerin hücumu tezyîd ve etraf ateş içinde bulunduğundan feryadımızın is'âfiyla asker yetiştirilmesi müsterhamdır" demektedir. Başka bir telgrafta, "Müslümanlardan pek çok kişinin öldürüldüğünü eğer ric'at ederlerse maâzallah Ermeniler soluğu Adana'da alacaklarını ifade ederek, imdad, el-eman, imdad!" demektedir. Telgraflar devam etmektedir. "Dörtüol'a mücâvir karye-i ve sair karyelerdeki ahali-i Müslimesi'nin cephânesi bittiğinden serî'an İskenderun'dan martin ve kapaklı ve Winchester cephânesi yetiştirilmesi müsterhamdır. Osmaniye Tabur Deposu'nda dört yüzü mütecâviz mavzer varmış. Ahaliye tevzi' edilmesinin ve kısmen buraya irsâlinin binbaşıya irâde buyurulması müsterhamdır."³² Belgeden anlaşılacağı gibi bölgede Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı eylemleri giderek artmış ve can kayıpları da artmıştır. Bölgede yaşayan insanların feryatları göz ardı edilemeyecek boyutlardadır.

Kozan Sancağı'nın Haçın, Sis ve Kars; Cebel-i Bereket Sancağı'nın ise Erzin, Dörtüol, Osmaniye ve Bahçe taraflarında olayların hâlâ devam etmekte olduğu, bu bölgelerden gelmekte olan haberlerin merkezdeki Müslüman ve Ermeni ahaliyi olumsuz yönde etkileyerek Adana merkezinin asayişini de tehlikeye soktuğu, buralardaki olayların önlenmesi için tam donanımlı ve kuvvetli bir süvari alayı ile 3-4 nizamiye taburu ve birkaç topa ihtiyaç duyulduğu³³ Adana Valisi Cevad tarafından tespit edilerek rapor edilmiştir.

Alınan tedbirler sonrasında kısmi de olsa bir sükûnetin sağlandığı görülmektedir. Adana merkezinde 4 gündür asayişin hüküm sürdüğü, dükkânların açıldığı, İçel ve Mersin'de vukuat olmadığı, olayların 2 gün önce başladığı Tarsus'ta da şimdilik asayişin sağlandığı belirtilmektedir. Cebel-i Bereket sancağının Dörtüol, Hassa, Osmaniye ve Bahçe kazalarıyla bunların çeşitli köylerinde olayların halen devam etmekte olduğu, Çeçen, Afşar vs. aşiretlerin zaman zaman yağmacılık maksadıyla Kozan Sancağı'nın Sis, Kars ve Haçın kasabalarına tecavüzde buldukları

²⁹ BOA, DH. MKT. Gömlek No:21, Dosya No:710, 21/S/1321 (19 Mayıs 1903)

³⁰ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:29, Dosya No:617, 7/B/1315 (2 Aralık 1897)

³¹ BOA, 3539/265364, 10 Nisan sene [1]325, 23 Nisan 1909.

³² BOA, 3535/265123, [17 Nisan 1909]

³³ BOA, 3537/265233, [19 Nisan 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

ve yolları üzerindeki köyleri tahrip ettikleri, hatta bunların Sis ve Kars'a yönelik saldırılarına memur, zabıta ve ahalinin bir miktar redif askeri ile birlikte bin bir zorluk ve fedakârlıkla karşı koymaya çalıştıkları, gittikçe artmakta ve yayılmakta olan benzeri olayların önüne geçebilmek için bölgeye nizamiye taburları ve süvari bölükleri gönderilmesi gerektiği bilgisi verilmektedir. Sadarettin verilen cevapta da asayişsizliğin olduğu mahallere gerekli tedbir sevkıyatın yapılacağı bu konuda Harbiye Nezaretine gereken emrin verileceği bildirilmektedir.³⁴

Fakat bu asayiş ortamı fazla sürmeyecektir. Belgede, “Birkaç gündür asayişin hüküm sürdüğü Adana merkezinde dün ikindi vakti Ermeni mahallesinden silah sesleri duyulması üzerine Müslüman ahalinin heyecan ve galeyana içerisinde hükümet merkezine geldikleri ve derhal askerî birlikler çıkarılarak silah atılan bölgelerin kontrol altına alındığı, gece de şehrin iki ayrı noktasında çıkan yangınların söndürülmeye çalışıldığı, şimdilik asayişin yeniden sağlandığı; taşrada ise heyecanın devam ettiği Haçin'e Misis Redif Taburu ile bir nasihat heyeti gönderildiği ve birkaç güne kadar asayişin sağlanmasının beklendiği rapor edilmiştir. Cebel-i Bereket Sancağı'nın Dört Yol bölgesine gönderilmiş olan bir nizamiye taburunun da, hem orada hem de Hassa ve İslâhiye taraflarında asayiş sağlayacağı” ifade edilmektedir.³⁵

Dört Yol Ermenilerinin Müslüman ahalie yönelik saldırıları ve kışlayı işgal etmeleri ve bu olaylardan Müslümanların sorumlu tutulmasına karşısında Adana uleması çok sert tepki vermiş görünmektedir. Civar köylerden gelip Dört Yol etrafında toplanan Müslüman ahalinin Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Âsaf Bey'e bir yazı göndererek arada düşmanlık olmadığı halde Ermenilerin Müslümanlara aniden saldırması üzerine kendilerinin de savunmaya geçtiklerini bildirmişlerdir. Saldırının durması için gönderdikleri haberin dikkate alınmadığını, Ermenilerin askerî elbise giymekte oldukları ve Müslüman ölümlerinin başlarını silahlarına takıp slogan atarak Müslümanları tahrike çalıştıklarını, 500 kadar silahlı Ermeninin birçok Müslümanı öldürdüğünü, şayet yardım gelmezse Müslümanları tamamen yok edeceklerini ifade etmektedirler. Ermeniler kendilerine saldırmazsa kendilerinin de onlara saldırmayacaklarını bildirdikleri telgraflara yansımıştır. Ulemanın önde gelen isimlerinin altına imza attığı bu telgrafta, “Ermenilerin asker gibi bölgede teftişler yaptıkları, köylerimiz üzerine mavzer ve martın kurşunu yağdırmalarına ve “Yaşasın Ermenistan!...” diyerek çağrışmalarında, maktûl düşen şühedamızın başlarını keserek martınlarının uçlarına takıp “Muhammedinizi çağırın.” Deyu asabiyet-i İslâmiye'yi tehyic edecek tefevühâtta bulunmalarına binâen hayatımız tehlikeye düşmüş ve üç geceden beri evlâd u iyâlimiz sabahlara kadar âh u enîn içinde kalarak köy haricinde perişan kalmağa mecbur olmuş ve ikide birde besyüz kadar kişi etrafa canavarlar gibi saldırarak bir hayli nüfus-ı İslâmiye'yi telef etmiş ve “Sultan Hamid nâmında padişahımız yoktur. Buralar bizimdir. Şam'a gidiniz.” dedikleri belirtilmiştir. Daha sonra Âsaf Bey'in oraya gelerek bunlara nasihatte bulunduğu gibi Dört Yol'da mevzilenip asker kışlasını işgal etmiş olan Ermenilere de kışlayı ve silahlarını teslim etmeleri için bir nasihat yazısı gönderdiği ve Hükümet'ten acilen asker talep ettiği belirtilmektedir. Ahaliden bazı kişilerce daha sonra gönderilen bir telgrafta ise, Dört Yol'da 6.000 silahlı Ermeni bulunduğu, bunların Dört Yol'u silah deposu ve bir müstahkem mevki haline getirdikleri, 200'den fazla Müslümanı öldürüp yaraladıkları, bölgeye gelen askerî birliğe bir tek silah bile teslim etmedikleri, oradaki Müslüman ahalinin tehlike altında olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Adana uleması tarafından çekilen telgrafta da, olaylar Ermenilerce planlanıp uygulamaya konulduğu halde sorumluluğun Müslümanlara yüklenmeye çalışılmasının hayretle karşılandığı belirtilerek kamuoyunu yanıltmak amacıyla Ermenilerce yapılan bu gibi yayınlara itibar edilmemesinin istendiği önemle ifade edilmektedir. Cebel-i Bereket mutasarrıfı Asaf Bey, “Dört Yol'un Payas cihetindeki Üzerli ve Karakese karyelerine Ermeniler tarafından hücum edildiğinden imdad taleb olduğu gibi bendelerinin vürûduma kadar dahi silahın devam etmediği ve hükümetçe de malum olan ahvâl-i

³⁴ BOA, 3538/265303, [21 Nisan 1909]

³⁵ BOA, 3539/265356, [26 Nisan 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

ma'rûza tarafeynce mûcib-i heyecan bulunduğu tahkik olmuştur. Kışlanın dünkü gün İslâmlar tarafından alındığı haberi bî-esas olup el-yevm Ermeniler içinde bulunmaktadır." diyerek tespitini orataya koymaktadır.³⁶

Adana ulemasının gönderdiği telgrafta Ermenilerin hedeflerine dairde cümleler bulmak mümkündür. "Anadolu'yu tahrib eden birkaç kanlı ihtilâlin netâyicinden ümid ettikleri Avrupa müdahalâtını ve Ermeni istiklâl-i mevhumunu istihâl edemeyen Ermeni ihtilâl komiteleri lede'l-hâce Avrupa'nın müdahale edebileceği Kilikya Kıt'ası'nda sinîn-i ahîre zarfında büyük bir ekseriyet teşkil etmek ve Ermeni istiklâlinin ilk temellerini buraya atmak fikriyle vilâyât-ı dahiliyeden akın akın gelerek yerleşmişler ve ilân-ı hürriyeti müteâkib bahşedilen serbestüden bi'l-istifade martin, mavzer, dinamit ve daha birçok esliha-i nâriye-i mükemmele idhal ederek bu havalide büyük bir kuvvet teşkil eyledikleri gibi kiliselerinde, kulüplerinde açıkdan Osmanlılık aleyhine irâd ettikleri müheyyic nutuklarla Ermeni efkâr-ı umumiyesini de sevda-yı istiklâl ile muvâzenesini gâib edecek bir hâle getirmişlerdir." şeklinde devam eden belge bölgede yaşayanlar nazarında Ermenilerin niyetlerini apaçık ortaya koymaktadır. Çaylı karyesinden Müderris Hasan, Ocaklı karyesinden Halil, Kuzulu karyesinden Osman ve Karakese karyesinden Mustafa'nın imzasını taşıyan telgrafta ise, Dörtüyl'da yaşayan Ermenilerin silahlarını teslim etmedikleri, yıllardır her türlü silah elde ederek depoladıklarını ve 200 Müslümanı katlettiklerini ayrıca "Yaşasın Ermenistan!..." söylemlerinin arttığı tüm bu yaşananlar karşısında can, mal ve ırzlarının tehlikede olduğunu yaşadıkları köyleri terk etmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedirler.³⁷

Adana Valisi Mustafa Zihni Dâhiliye Nezaretine göndermiş olduğu telgraf ile Dörtüyl'da sükûnetin hâkim olduğunu fakat ileride yeni bir karışıklık çıkmasına fırsat vermemek için Adana Valiliğince en az 200 nizamiye süvarisi ile 2 top talep etmiştir. Dâhiliye Nezaretine bu konuya önem verdiğini ve bölgede sükûnetin devamı için gereğinin yerine getirilmesi noktasında görüş bildirmiştir.³⁸

Bölgede yaşanan olaylar İngilizler tarafından da dikkatle izlenmektedir. Adana Valisi'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, İskenderun kumandanı eşliğinde Cebel-i Bereket sancağına gelen ve ertesi gün geri dönen nasihat heyeti içerisinde yer alan Mr. Kennedy isimli Protestan bir İngiliz'in heyetle birlikte dönmeyip Dörtüyl'da kaldığı telgrafla bildirilmiştir. Bu kişinin, sanki resmî bir görevi varmış gibi davranarak Ermenilerle ilgili konularda muhabereye başladığı, önceleri Dörtüyl Hıristiyanlarına nasihat için gelen birisi olarak görüldüğü, ancak Dörtüyl'a geldiği günün gecesinde Ermenilerin şiddetli ateşe başlaması ve kendisinin de dönmeyip yapılan iş ve işlemlere karışmasının oradaki Hıristiyan vatandaşları kışkırttığı kanaati uyandırdığı, hatta kumandana hitaben Düvel-i Selâse konsolos ve amirallerinin temsilcisi olduğuna dair tehdit dolu bir de yazı gönderdiği, daha sonra Dörtüyl'a gelen bir amiral ile birlikte oradan ayrıldığı belirtilmektedir.³⁹

4 Mayıs 1909'da Umum Erkân-ı Harbiye Dairesi Üçüncü Şubesi tarafından Adana'ya sevk edilen askerî birliklerin son durumu hakkında ve bölgede yaşanan olaylarda tahriklerin önüne geçilmesi için toplum önderlerinin uyarıldığı görülür. Muhtelif yerlerden Adana'ya sevki kararlaştırılan askerî birliklerden bazılarının planlanan yerlere mevzilendirildikleri, bir kısmının yerlerine yeni ulaştığı, kiminin de henüz yola çıkarıldığı belirtilmektedir. Adana'da hüküm süren asayişin Ermenilerin bir gece ansızın karakola ateş açıp 3 askerî şehid etmeleri üzerine bozulduğu görülmektedir. Ancak işin sıkı tutulması sonucu asayişin tekrar sağlandığı; Haçin'deki Ermeni katogikosunun bir yandan şikâyetinde bulunup bir yandan da cemaatini kışkırtmakta olduğu, bunun

³⁶ DH. MKT. PRK, 2829/124, [30 Nisan 1909].

³⁷ DH. MKT. PRK, 2829/124, [30 Nisan 1909].

³⁸ DH. MKT, 2798/99, [2 Mayıs 1909].

³⁹ DH. MKT, 2798/95, [2 Mayıs 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

da çok vahim sonuçlara yol açacağı bildirildiğinden, Adana Valiliği'nden Müslüman ve Hıristiyan din adamları ile diğer ilgililerin, tahriklerin önlenip ahali arasında dostluk kurulmasına çalışmaları hususunda uyarılmaları istenmektedir.⁴⁰

Bu günlerde farklı bir iddia ortaya atılacak ve Adana Valiliğinden bu konuda tahkikat yaparak bilgi vermesi istenecektir. Bu iddia, Cebel-i Bereket mutasarrıfının 30 binden fazla kişiyi silahlandırıp Ermenileri öldürttüğü ve Dörtöyol'da Ermenilerin silahlarını teslim etmelerini sağlamak için Halep'ten asker ve top sevk edildiği şeklindedir.⁴¹

Bölgede yaşananların bilançosu da bu süreçte tespit edilmiş görülmektedir. Adana Valisi Mustafa Zihni'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, olaylardaki can kayıpları hakkında Adana Valiliğince; Müslümanlardan 1.924 ölü, 533 yaralı ve gayrimüslimlerden 1.455 ölü, 382 yaralı olduğu, bu sayılarda hata ihtimalinin bulunduğu, kesin sayının ancak daha derinlemesine bir araştırma yapılarak tespit edilebileceği bildirilmiştir. Adana'daki toplam Ermeni nüfusunun 48.447 olduğu göz önünde tutulursa, olaylar esnasında 20-30 bin civarında Ermeni öldüğü iddialarının gerçek olamayacağını ifade edilmesi üzerine, ölü ve yaralı sayısının daha kesin ve sağlıklı bir şekilde tespit edilip bildirilmesi istenmiştir.⁴²

Yaşanan olaylardan sonra Dörtöyol'un genel durumu hakkında Üçüncü Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket bin Süleyman tarafından Dâhiliye Nezaretine rapor yollanmıştır. Adana olaylarından dolayı birliğiyle beraber Dörtöyol'da görev yapmış olan 16. Alay 2. Tabur kumandanı; köylerdeki tahribat, can kaybı ve asayiş, Ermenilerin kesik olan sularının akıtılıp işgal ettikleri kışla ve hastanenin teslim alınışı, dükkânların açılması, Ermeni ve Müslümanlara nasihat edilmesi, Adana'dan gelenlerin yerlerine iadesi, tahkikat ve istirdad komisyonlarının faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca, Cebel-i Bereket mutasarrıfı ve diğer idarecilerin olaylar karşısındaki basiretsiz tutumları hakkında bir rapor sunması üzerine, Adana Valiliği'nden bu idarecilerin görevden alınıp haklarında soruşturma açılması ve çıkacak sonuca göre gerekli kanunî işlemlerin yapılmasını istemiştir. Belgede, "*Dörtöyol'da bahçeler içinde bini mütecâviz Ermeni hânesi ve yanlarında bir takım İslâm hânesi ve Üzerli, Ocaklı karyelerinde muhtelif İslâm ve Hıristiyan ve Çaylı'da İslâm vardır.*" denilmektedir. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kaleminden 30 Nisan sene [1]325'te Adana Valiliğine gönderilen telgraf ile Cebel-i Bereket mutasarrıfının ve diğer memurların derhal ellerinin işten çektilerine haklarında gerekli işlem ve muamelenin yapılması istenmiştir.⁴³

Adana olaylarının araştırılması için Heyet-i Tahkikiye oluşturulmuştur. Adana olaylarının tahkiki için kurulmuş olan Heyet-i Tahkikiye azalarından bazılarının Divan-ı Harb kararlarının uygulanmasını erteletmek ve cinayet zanlısı bazı Ermenilerin serbest bırakılmasını sağlamak için yaptıkları girişimler sonucu Sadâret tarafından Adana Valiliği'ne bu yönde talimat gönderildiğinden bahisle, Divan-ı Harb'in dışarıdan müdahale edildiği takdirde görevini gereğince yerine getiremeyeceğine ve kararlarının derhal uygulanmamasının da vilâyet asayişinin bir an önce normale dönmesini engelleyeceğine dair Adana Divan-ı Harbi Reisi Kenan Paşa'nın Harbiye Nezâreti ve Hareket Ordusu Kumandanlığı'na yapmış olduğu müracaata Sadâretçe verilen cevapta; Divan-ı Harb'in karar ve uygulamalarına hariçten müdahale edilmemesi gerektiği gibi Divan-ı Harb icraatının da kanunlar çerçevesinde cereyan etmesinin gerekli olduğu, ayrıca içte ve dışta oluşan tepki ve şikâyetleri önlemek için kurulmuş olan bu Heyeti taraflı davranmakla suçlayıp üyeleri hakkında güvensizlik ifade edilmesinin de devleti zor duruma düşüreceği belirtilerek, kanunlara uygun hareket edilmesi ve Heyet hakkında olumsuz kanaat beyanından kaçınılması hususunda

⁴⁰ BOA, 3542/265639, [4 Mayıs 1909].

⁴¹ DH. MKT, 2802/51, [5 Mayıs 1909]

⁴² DH. MKT, 2807/40, [9 Mayıs 1909].

⁴³ DH. MKT, 2810/72, [13 Mayıs 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Divan-ı Harb reisine ihtarda bulunulmasının istenmiştir. Babikyan Artin Faik Yusuf Kemal, Sadarete göndermiş olduğu telgrafla olayları kendi pencerelerinden değerlendirmekte, tutuklu bulunan Ermenilerin salıverilmesi konusunda istekte bulunmaktadır. Yaratılan kamuoyu ile Divan-ı Harbin tesir altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir.⁴⁴

Olayların yatırılmış ve asayişin hakim olmasına karşın Rum basınında çıkan haberler ilginçtir. Dörtüol'daki Başçavuş Ruhi olayı dışında bir buçuk aya yakın bir süredir Adana'da olay yaşanmadığı halde, İzmir'deki Rum gazetelerinde olayların yeniden başladığına dair yayınlar yapılması üzerine Umum Erkân-ı Harbiye Dairesi Merkez Şubesi tarafından, Aydın Valiliği'nden bu gazeteler ile sahiplerinin isimlerinin bildirilmesi ve orada çıkan gazeteler vasıtasıyla bu haberlerin tektip edilmesini istenmiştir.⁴⁵

Adana Valiliğine gönderilen emirle görevden el çektirilen Cebel-i Bereket Sancağı eski mutasarrıfı Mehmed Âsaf Bey'in yaşadığı durum karşısında isyanı belgelere yansımıştır. Cebel-i Bereket Sancağı eski Mutasarrıfı Mehmed Âsaf Bey'in, Sadâret makamına sunduğu ve incelenmek üzere Adana'daki Heyet-i Tahkikiye'ye havale edilen arzuhalinde; kendisinin olaylardan önce Dörtüollu Ermenilerin murahhasaları vasıtasıyla yapmakta oldukları silahlanma, üniformalı fedai alayları teşkil etme, vergi ve aşar toplanmasını engelleme vb. faaliyetlerine son verdiğini ve Dâhiliye Nezâreti'nden asker istemesine rağmen gönderilmediğini ifade etmiştir. Olayların başlamasıyla birlikte Dörtüol'da 6.000 silahlı Ermeni'nin toplanıp yağmacıların da merkeze hücum ettiğini, redif askerlerin dağılıp jandarmanın ortadan kaybolması üzerine sancak merkezini bu silahlı Ermenilerden ve Ermenileri de yağmacılardan muhafaza için kazalardan eşraf vasıtasıyla 300 kişi istediğini, sancak merkezinde kimsenin burnunun bile kanamadığını, Dörtüol merkezinde ise Hıristiyanların can kaybı miktarı 10'u bulmazken 200 Müslümanın öldüğünü, İskenderun ve Mersin konsolos ve tercümanlarının işlerini engellediği için yabancıların kendisi aleyhine kışkırtıldığını, kazalardan gelen feryatların, merkezdeki buhranın, asker yokluğunun, Devlet merkezinin suskunluğunun ve memurların aciziyet ve korkaklığının kendisini şaşırttığını, iyi niyetli girişimlerinin sonuçsuz kaldığını, üzerine düşeni yaparak merkezi muhafaza ettiğini, kazalardaki sorumluluğun ise kaymakamlara ve oralara gönderilen zabıta kuvvetlerine ait olduğunu belirtmiştir. Hain olmadığı için aldığı bütün tedbirleri anında Nezâret'e ve Valiliğe yazdığını, eğer bu tedbirler yanlış ise bu makamlarca derhal düzeltilmesi gerektiğini, Ermenileri memnun etmek için birkaç memurun kurban edilmesi isteniyorsa memlekete ve onların Osmanlılaşmasına fayda sağladığı takdirde bununla iftihar edeceğini, adalet talep ettiğini ve soruları cevaplandırmak üzere Meclis-i Millî tarafından çağırılmayı beklediğini, bu olmazsa da kaderine rıza göstereceğini ifade etmektedir.⁴⁶

Mebus ve memurlardan kurulu Adana Heyet-i Teftişiyesine gönderilen telgrafnâmede; Adana merkezinde çıkan olaylarla ilgili tahkikatın oraya varıldığında yapılacağı, Cebel-i Bereket ve kazalarında çıkan olaylarla ilgili tahkikatta ise, buradaki olayların Adana'daki olaylarla bağlantılı ve planlı olduğu, Adana Valiliği'nin ve eski Mutasarrıf Âsaf Bey'in olaylar çıktığına ve tedbir olarak rediflerin silahaltına alınmasına dair çıktıkları telgrafnâmelerin halkta heyecana yol açtığı, bu durumu fırsat bilen yağmacılar ile bazı hainlerin saf kişileri yalan haberlerle kandırıp ayaklandığı, Erzin Hapishanesi ve Payas Kalesi'ndeki tutuklu ve mahkûmların serbest bırakıldığı, halkın silah depolarına yönelik hücumlarının askerî güç kullanılıp önlenmeyerek silahlanmalarına sebebiyet verildiği, Erzin'de daha henüz ortada bir şey yokken mutasarrıf tarafından ahaliye silah dağıtıldığı, bunların da olayların büyümesine yol açtığı sonucuna varıldığı ifade edilerek ilgili mercilere gerekli talimatların verilmesinin talep edilmesi üzerine, Heyet'e

⁴⁴ BOA, 3570/267681, [9 Haziran 1909].

⁴⁵ DH. MKT, 2849/28, [19 Haziran 1909].

⁴⁶ DH. MKT, 2849/10, [19 Haziran 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Cevad ve Âsaf Beyler ile diğer memurların yargıya sevk edilebilmeleri için halen devam etmekte olan tahkikat-ı ibtidaiyenin sonuçlanmasının beklendiği cevabının verildiği ve Adana Valiliği'nden de söz konusu tahkikatın süratle sonuçlandırılmasını istenmiştir.⁴⁷

Cebel-i Bereket Sancağı eski Mutasarrıfı Âsaf Bey'in olaylardan dolayı yargılanıp yargılanmamasına karar verilmesi için Dahiliye Nezâretince Şura-yı Devlet'e gönderilen Valilik tahkikat evrakı ile Heyet-i Teftişîye telgrafnamesinin incelenmesi neticesinde; adı geçen istibdad taraftarı olmak, ahaliyi silahlandırıp Ermenileri öldürtmek, mal yağmalatıp ev ve çiftlik yaktırmak ve Dörtöl ahalisini kuşatma altında susuz bırakmakla suçlandığı, bu konuda Tahkik memurunca düzenlenen raporda suçlamaları doğrulayan bir delile rastlanmadığı ancak adı geçen olaylara karşı tedbir almakta acizlik göstermesi yüzünden olayların yayıldığı ifade edildiği, Heyet-i Teftişîye'nin telgrafnamesinde de adı geçen Adana'da olayların başladığına dair Valilik'ten gelen telgrafi halka açıklamak, mahbusları tahliye edip ahali ile birlikte silahlandırmak ve Dörtöl ahali üzerine silahlı bir topluluk göndermekle suçlandığı gibi olaylardan önce Liva Tahrirat Müdürü İlmî Efendi'nin azli hakkında çektiği telgrafa dayanılarak da olayları önceden bildiğinin ima edildiği, İskenderun Kumandanlığı'nın evrak içerisindeki telgrafnamesinde ise, adı geçen ahaliye nasihat etmesine rağmen ahalinin kendisini dinlemeyip Redif Taburu Deposu'nu yağmalayarak silahlandıkları ve civardaki Redif taburlarından firar edenlerin de katılımıyla tahminen 3 bin kişinin Dörtöl'de toplandığı, Dörtöl'deki Ermeniler zaten silahlı olup etraflarına kimseyi yaklaştırmadıklarından kuşatılmalarının da söz konusu olmadığı, ancak Müslümanlar tarafından sularının kesildiği ve ele geçirmiş oldukları kışlayı teslim etmeleri karşılığında suyun salıverilmesi şartıyla iki taraf arasında anlaşma sağlandığının ifade edildiği, bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde, Heyet-i Teftişîyece isnad olunan suç fiillerinin adı geçen izin ve teşviki ile değil ahalinin galeyani sonucu gerçekleştiği anlaşılabilir bu suçlamaların dayandırıldığı delillerin vicdanî bir kanaat oluşturmak için yeterli görülmediği ve şayet bunların dayandırıldığı bir tahkikat varsa ona ait evrak ile Âsaf Bey'in halka açıkladığı belirtilen Valilik telgrafnamesinin istenmesine karar verildiği, bunun üzerine Dahiliye Nezâretince Adana Valiliği'nden söz konusu evrakın hemen gönderilmesinin istendiği; Âsaf Bey'in evrak arasında bulunan dilekçesinde ise Heyet-i Teftişîye üyelerinin kendisine yönelik sözleri ile tahkikat sırasındaki icraat ve hareketlerinden örnekler verilerek tarafsız olmadıkları ve Ermenileri temize çıkarmaya çalıştıklarının dile getirdiği belirtilmektedir.⁴⁸

Bölgede yaşananlarla alakalı iddialar devam etmektedir. Bir başka hadise Dörtöl'deki Tahkikat Komisyonu Reisi hakkındadır. Reis Binbaşı Nedim Efendi'nin, halktan 500 adet mavzer ve martini isteyip tehditlerde bulunduğu, köy üzerine top atışı yaptırdığı, Ermeni ileri gelenlerini tutukladığı ve tarafsızlığına gölge düşürdüğü gibi iddialar dolayısıyla görevinden alınarak başka bir yere nakli ile hakkında soruşturma açılmasının emredilmiştir. Fakat daha sonra Nedim Bey tarafından gönderilen telgrafta, taburu ile bölgeye ilk geldiği günden itibaren yapılan icraat ve bunlardan dolayı kendilerine teşekkür edildiği anlatılarak, kendisi ve taburu hakkındaki suçlamaların Mebus Babikyan'ın kendisinden cinayet zanlısı Sahak Efendi'yi tutuklamaması yolundaki isteğini geri çevirmesinden kaynaklandığı, bu iddialardan dolayı Adana'daki Divan-ı Harb'e çağırıldığı ve taburu ile birlikte beraat ettiği belirtilerek iftiracıların cezalandırılmasının talep etmiştir.⁴⁹

Osmanlı devletinin bölgedeki Ermeni nüfusuna karşın Kafkas göçlerini bölgeye kaydıracağı da görülmektedir. Cebel-i Bereket'e bağlı Çardak yaylasında İslam muhacirlerinin iskânı için ne kadar meblağın gerekli olduğunun bildirilmesi ve Payas'ın Çokmerzimen karyesinin üst

⁴⁷ DH. MKT, 2854/6, [23 Haziran 1909].

⁴⁸ DH. MKT, 2862/85, [2 Temmuz 1909].

⁴⁹ BOA, 3571/267785, [30 Haziran 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

taraflarındaki ormanlık ve dağlık mevkilerde Şumnu, Kars ve Ahıska muhacirlerinden muvafakatları olanların yerleştirilmeleri konusunda Dâhiliye Nezaretinden emir gönderilmiştir.⁵⁰ Muhacirlerin yerleştirileceği bölgede Antep'te oturan Doktor Şaporn ile Çokmerzimen Ermenileri tarafından istimlakının önlenerek oralara muhacirin-i İslamiye yerleştirilmesi bu tür niyetlerin önüne geçilerek tedbirlerin alınması içinde Dahiliye Nezaretinden yazışma yapıldığını görmekteyiz.⁵¹

Verilmiş bu ara karar sonrasında Cebel-i Bereket Sancağı eski mutasarrıfı Âsaf Bey'in Adana'da yargılanmasına karar verilmiştir. Daha önce Erzincan Divan-ı Harbinde yapılan yargılama ise geçersiz sayılmıştır.

Sadâret tarafından Harbiye Nezâreti'ne, Cebel-i Bereket Sancağı eski Mutasarrıfı Âsaf Bey'in Adana eski valisi ve kumandanı ile birlikte Adana'da İsmail Fazıl Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harb'de yargılanmasına dair Meclis-i Vükelaca karar alındığı belirtilerek her ne kadar kendisi Erzincan Divan-ı Harbi'nde yargılanıp beraat etmiş ise de, bu karara göre Erzincan Divan-ı Harbi'nin bu yargılamayı yapmaya yetkisi olmadığı, dolayısıyla da yapılmış olan yargılamanın yok sayılması gerektiğine dair tebligatta bulunulması üzerine, Erzincan Divan-ı Harb Heyeti azalarının kendilerine itimat edilmediği gerekçesiyle topluca istifa ettikleri; Âsaf Bey'in de Sadâret'e ve Meclis-i Ayan'a yapmış olduğu müracaatlarda kararı gazeteden öğrendiğini, gerekçe olarak ileri sürülen Adana Tefiş Heyeti raporunun yargılama sırasında dikkate alınmaması hususunun bir önemi bulunmadığını, zira Erzincan Divan-ı Harbi'nde yargılandığı sırada kendisine sorulmadık soru kalmadığı gibi söz konusu raporun da bazı yanlış bilgiler ihtiva etmesinden dolayı güvenilir olmadığını vs. dile getirdiği; Meclis-i Ayan Reisliğince Sadâret'e gönderilen yazıda ise, Âsaf Bey'in yargılanmak üzere ilk önce Adana Divan-ı Harbi'ne sevk edilip orasının yetkisizlik kararı vermesi üzerine Erzincan Divan-ı Harbi'nde yargılandığı göz önüne alınırsa şimdi tekrar Adana'da yargılanacak olmasının çelişkili bir durum ortaya çıkardığı, ayrıca yargı merciinin tespiti vb. hususlarda da kanun ve kurallara aykırılıklar bulunduğu belirtilerek Hükûmet'ten kanunlara uygun hareket edilmesinin istenmiştir.⁵²

Âsaf Bey'in tahkikat konusu olan telgrafları şunlar olarak görünmektedir. Osmaniye Kaymakamlığıyla Binbaşılığı'na çekilen 4 Nisan sene [1]325 tarihli ve 1069 numaralısında "ol bâbdaki emr-i telgrafi vech ile oradaki mavzerleri ahaliye dağıdarak serî'an imdad yetiştirilmesi, imdad!.". Vilâyete ve İskenderun Kaymakamlığına keşide ettiği 4 Nisan sene [1]325 ve 1064 numaralı telgrafnâmesi "Dört Yol'a mücâvir karye-i Ocaklı, Üzerli ve sair karyelerdeki ahali-i Müslime'nin cephânesi bittiğinden serî'an İskenderun'dan martın ve kapaklı Winchester yetiştirilmesi müsterhamdır." Hassa Kaymakamlığına çektiği 4 Nisan sene [1]325 tarihlerini ve 1056 ve 1055 numaraları hâvî iki kıt'a telgrafnâme "Bekleyecek vakit yoktur. Mevcud esliha ile adam yetiştiriniz." ve "Bugün Dört Yollular Erzincan'a hücum etmekte olduklarından serian dört-beş yüz kişi ile yetişiniz, bekliyorum." "İskenderun Zâbitası'ndan serî'an Payas Hapishânesi Müdürlüğüne" semâmesiyle çektiği 4 Nisan sene [1]325 tarihli ve 1065 numaralı telgrafnâmede "C. Şâyed mahbusları muhafaza edemeyecek ve bırakmaktan başka çareniz kalmazsa beyhûde silah sıkmayınız. Hemen tahliye olunmak lâzımdır. Kâfi cephâne yetiştirilmesi İskenderun'a yazılmıştır. Mahbuslar boşanırsa hemen binbaşılıya ilhâk ediniz."⁵³

⁵⁰ BOA, DH. MKT., Dn.2390, Gn.77, 20/R /1318. (17 Ağustos 1900).

⁵¹ BOA, DH. MKT., Dn.2333, Gn. 48, 17/Z /1317 (19 Mart 1900).

⁵² BOA, 3669/275159, [29 Kasım 1909].

⁵³ BOA, 3669/275159, [29 Kasım 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Ocaklı, Nacarlı Reis-i Ruhânî Avadis, Simyon oğlu Hacı Kirkor ve Agop oğlu Haçer isimli üç Ermeni'nin yardım talebiyle Dört Yol'dan çektikleri telgrafın incelenerek gereğinin yapılması için Adana Valiliği'ne talimat verilmiştir.⁵⁴

Osmanlı Devletinin, bölgede nüfus yapısını dengelemek adına bazı muhacirleri bu bölgede iskan ettiğini görmekteyiz. 10 Nisan 1900 tarihinde Kars ve Ahıska'dan gelen 80 hane göçmen Cebel-i Bereket'teki Çardak Yaylası civarına yerleştirildi. Buna göre söz konusu göçmenlerin Payas Kazası'na bağlı Çokmerzimen (Hatay iline bağlı Dört Yol ilçesi) yakınlarında bulunan Çokek, Sıvayık?, Topaktaş ve Bunlu bölgelerine yerleştirilen göçmenlere uygun yerlerdeki ormanlık arazilerden tarla açılması, kendilerine yapacakları inşaatlar ve zirai araç gereçler için yardım edilip öküz temin edilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından Adana Valiliği'ne emredildi.⁵⁵ Bu noktada amaç muhtemelen bölgede ki nüfus mücadelesini dengelemek olmalıdır. Dört Yol'da Mondros ateşkes antlaşmasından sonra başlayan direnişte çeteler şeklinde örgütlenen kuvvetlerin karargâhlarını Küllü gibi bu muhacirlerin bulunduğu köylerde kurmaları da önemli bir detaydır.

Yaşanmış kötü hadiseler karşın 1914 yılında devletin Ermeni cemaatinin isteklerine kayıtsız kalmadığını görüyoruz. Örneğin; Cebel-i Bereket sancağının Ümrâniye kazasına tâbi Çokmerzimen karyesinde Ermeni kilisesi avlusuna, otuz altı metre yetmiş santimetre tül on beş metre on beş santimetre arz ve zeminden i'tibâren on iki metre irtifâ'ında ve alt katta bir salon ile bir gezinti mahallini ve üst katında üç dersâne ile bir gezinti mahallini ve dört kapı ile altmış iki pencereyi muhtevî ve kârgîr olarak bir mekteb yapılması için gerekli müsaade verilmiştir.⁵⁶

SONUÇ

Bugün Dört Yol olarak bilinen ve üç köyün birleşmesi ile oluşan kazanın merkezi olarak karşımıza çıkan Çokmerzimen'de Ermeni ve Türkler arasındaki mücadeleye değinmeye çalıştık. 1878 Berlin Antlaşması sonrasında başlayan süreçte Osmanlı topraklarında eş zamanlı olarak ülkenin pek çok farklı bölgesinde başlayan eylem ve çatışmalar telafisi mümkün olmayacak sonuçlar getirmiştir.

Çokmerzimen bölgesinde de 1890'lardan sonra başlayan kıpırdanışın 1895'lerde bazı eylemlerle kendini gösterdiği görülmektedir. 1909 Adana olayları sırasında ise olayların belli bir aşamaya geldiği ve devletin yoğun olarak bu bölge ile meşgul olduğu aşıkardır. Birinci dünya savaşının başlaması ve tehcir yasası ile bölgeye sevk edilerek güney bölgelere gönderilen Ermenilerin, Fransız ordusu içinde bölgeye gelmeleri ile hatırlanmak istenmeyecek pek çok olaya sebebiyet verecektir.

Sebepleri ortada olmakla birlikte araştırdığımız ve istifade ettiğimiz belgelere yansıyan ve aktardığımız hadiselerin her iki toplum zihninde derin yaralar açtığı gerçektir. Bu noktada asırlardır devam eden dostluğun bu kadar kısa sürede geldiği aşama üzerinde durularak gerekli dersin alınması ve sebeplerinin tahlil edilmesi önem taşımaktadır.

⁵⁴ DH. MUI, 67/37, [21 Şubat 1910].

"Dersaadet Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Celilesi'ne Hâdise-i zâilede Cebel-i Bereket Sancağı muzâfâtından Ocaklı ve Ermeni karyelerinde bilumum süknâ ve çiftlik hâneler ihrâk mevcudât ve mevâşiler serâpâ yağma, ziraatleri itlâf edildi. Barınacak bir çare kalmadı. Ziraat matlûb derecede devam etmedi. İhtiyaç nisbetinde zürâ'a ve esnafa nükûd-ı mev'ûd verilmedi. Ahvâl-i ma'rûza-i müsteb'ade kaht u galâ beliyyesinin vehâmetini göstermekde olduğundan te'min-i maişetin nazar-ı dikkate alınmasını hürriyet nâmına istirhâm eyleriz."

⁵⁵ Nejla Günay, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", Bilgi, Bahar 2012 / sa. 61, 121-142. 130. (DH. MKT: 2390/77).

⁵⁶ BOA, DH. İD. 214/9, 25 Rebülevvel [1]332/8 Şubat [1]329 (21 Şubat 1914).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

KAYNAKÇA**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

- BOA, 3570/267681, [9 Haziran 1909]. 3571/267785, [30 Haziran 1909]. 3669/275159, [29 Kasım 1909]. 3669/275159, [29 Kasım 1909]. 3539/265364, 10 Nisan sene [1]325, 23 Nisan 1909. 3535/265123, [17 Nisan 1909]. 3537/265233, [19 Nisan 1909]. 3538/265303, [21 Nisan 1909]. 3539/265356, [26 Nisan 1909]. 3542/265639, [4 Mayıs 1909].
- DH. MKT., 2390/77, 20/R /1318. (17 Ağustos 1900). 2333/48, 17/Z /1317 (19 Mart 1900). 2849/28, [19 Haziran 1909]. 2849/10, [19 Haziran 1909]. 2854/6, [23 Haziran 1909]. 2862/85, [2 Temmuz 1909]. 9/433, 4/R /1313 (24 Eylül 1895). 21/710, 21/S /1321 (19 Mayıs 1903). 2798/99, [2 Mayıs 1909]. 2798/95, [2 Mayıs 1909]. 2802/51, [5 Mayıs 1909]. 2807/40, [9 Mayıs 1909]. 2810/72, [13 Mayıs 1909].
- DH. İD. 214/9, 25 Rebûlevvel [1]332/8 Şubat [1]329 (21 Şubat 1914). 149-1/12, 15 Mart 1328 (29 Mart 1912).
- DH. MUI, 67/37, [21 Şubat 1910].
- DHEUM., 3. şb., no.27/44.
- DH. MKT. PRK, 2829/124, [30 Nisan 1909]. 2829/124, [30 Nisan 1909].
- İ.HUS. Gömlek No:1314/L-50 Dosya No:52, 19/L /1314 (23 Mart 1897).
- Y.A...HUS. Gömlek No:66 Dosya No:371, 16/Za/1314 (18 Mayıs 1897). 16/340, 01/C /1313 (19 Kasım 1895).
- Y.PRK.DH.. Gömlek No:49 Dosya No:9, 13/L /1314 (17 Mart 1897).
- HR. SYS., No. 2555-3/113;
- A.}MKT. MHM. Gömlek No:3 Dosya No:616, 20/R /1313 (10 Ekim 1895). Gömlek No:9 Dosya No:616, 23/Ca/1313 (11 Kasım 1895). Gömlek No:17 Dosya No: 616, 27/Ca/1313 (15 Kasım 1895). Gömlek No:32 Dosya No:616, 11/C /1313 (29 Kasım 1895). Gömlek No:30 Dosya No:616,10/C /1313 (28 Kasım 1895). Gömlek No:24 Dosya No:616, 4/C /1313 (22 Kasım 1895). Gömlek No:47 Dosya No:616, 04/L /1313 (19 Mart 1896). Gömlek No:16 Dosya No:617, 21/Ş /1314 (25 Ocak 1897). Gömlek No:17 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897). Gömlek No:18 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897). Gömlek No:19 Dosya No:617, 23/L /1314 (27 Mart 1897). Gömlek No:28, Dosya No:617, 21/Ca/1315 (18 Ekim 1897). Gömlek No:29, Dosya No:617, 7/B /1315 (2 Aralık 1897).

Kitap ve Makaleler

- ASLAN, Kadir. Milli Mücadele İlk Kurşun ve Dört Yol, Dört Yol Belediyesi Yayınları, Dört Yol 2008.
- GÜNAY, Nejla. "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", Biliğ, Bahar 2012 / sa. 61, ss.121-142.
- KIR, Semra. Mücadele Döneminde Dört Yol ve Çevresi (1918-1922), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- TEKİN, Mehmet. Hatay Tarihi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 2000.
- VEOU, Paul du. La Passion de la Cılıcîe 1919-1922, Paris 1937.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

